

A TRACTATUS ETIKÁJA

Mottó: Világ esztétái üdvözljenek!

Első rész

Tulajdonképpen egyetlen idézet: „az anyag egészen idegennek fog tűnni ön számára. Valójában nem idegen önnek, mivel könyvem értelme etikai. Művem két részből áll: abból amit megírtam, és mindabból, amit nem írtam meg. És éppen ez a második rész a fontos.”¹ Ehhez még csak annyit: valamivel többről van itt szó, minthogy „könyvem értelme etikai”. A Tractatus nem csupán egy etikai koncepciót, hanem egy erkölcsi tanítást is képvisel.

Második rész

Az etika problémájának tárgyalását Wittgenstein egy axiológiai tétellel vezeti be. „A világ értelmének a világon kívül kell lennie” – mondja – „A világban minden úgy van, ahogy van, és minden úgy történik, ahogy történik; benne nincs semmiféle érték, és ha lenne is, nem lenne semmiféle értéke. Ha van érték, amelynek értéke van, akkor ennek minden történésen és így léten kívül kell lennie. Mert minden történés és így lét véletlenszerű. Ami nem-véletlenszerűvé teszi, az nem lehet a világban, mert másképpen ismét véletlenszerű lenne. A világon kívül kell lennie.” (6.41) Rögtön ezután rátér az etika tárgyalására, ezáltal mintegy egyenlőségjelet téve érték és etikai érték fogalmai közé.

Mielőtt ez utóbbi közelebbi vizsgálatába belevágnánk, vessünk egy pillantást a fenti idézet „világ”-fogalmára. Feltételezve, hogy azonos az ontológia világ-fogalmával, a következő meghatározásait

¹ Részlet egy Fickerhez írt, 1919 októberében kelt. levélből; in: Nyíri Kristóf: Ludwig Wittgenstein, Kossuth kiadó, Budapest, 1984

említhetjük meg: „A világ mindaz, aminek esete fönáll” (1.); „A világ tények... összessége” (1.1); „A tények a logikai térben – ez a világ” (1.13). Akkorhát mit jelent, hogyan kell értelmezni hogy „a világ értelmének a világon kívül kell lennie”?

Ha Wittgenstein etikájáról van szó, akkor általában a 7. tétel jelentőségét szokás hangsúlyozni. Mások affelé hajlanak, hogy ez voltaképpen egy vallásfilozófiai – és nem etikai jellegű – tétel. De még ebben az esetben is föltehető a kérdés: mennyiben adódnak belőle etikai következmények/ követelmények? Egy bizonyos: az értékek megléte Wittgenstein számára összefügg a transzcendenciával. Például utalva a fenti idézetre azt mondja: „A világ értelmét Istennek nevezhetjük”²; és ha a világban nincs érték, úgy ez azért van, mert „Isten nem nyilatkozik meg a világban.” (6.432) A 7. tételre vonatkozó kérdésünk tehát legalábbis nem értelmetlen. Megválaszolását azonban megnehezíti Wittgenstein szűkszavúsága. Mindössze annyit hajlandó elárulni, hogy „ha nem próbálkozunk a kimondhatatlant kimondani, úgy semmi nem vesz el”³. Mindettől függetlenül, mégis adódik a 7. tételből egy fontos értékelméleti – etikai következmény. Éspedig: ha tényeken kívül semmi egyébről nem beszélhetünk, értelemszerűen következik, hogy sem értékítéletek, sem etikai kijelentések nem lehetségesek. Wittgenstein! megfogalmazásban mindez így hangzik: „a kijelentések nem fejezhetnek ki semmi Magasabbat. Ezért nem létezhetnek etikai kijelentések” (6.42) „Mindez tulajdonképpen mélyen titokzatos! Világos, hogy az etika kimondhatatlan!”⁴. Vagyis a nyelv, semleges tényekről szólva, maga is semlegessé válik.

Még mindig a „világon kívül” problémájánál maradva: Wittgenstein számára egyértelmű, hogy a cselekvés sem lehet etikailag releváns. „Egy „Tedd...” formájú etikai törvény

² 1916. június 11-i naplójegyzet; idem

³ Részlet egy Engelmannhoz írt, 1917. ápr. kelt. levélből; idem

⁴ idem

felállítását kísérő első gondolat a következő: és mi van akkor, ha nem teszem meg? Világos azonban, hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez és jutalomhoz... Kell ugyan léteznie valamiféle etikai jutalomnak és etikai büntetésnek, de ennek magában a cselekedetben kell rejtenie (És az is világos, hogy a jutalomnak valami kellemesnek, a büntetésnek valami kellemetlennek kell lennie)” (6.422) Ha azonban így állna a dolog, azaz az etikus cselekedet önmagában rejtené jutalmat, akkor a fenti – a cselekvés vagy nem cselekvés következményeire vonatkozó – kérdésnek értelmetlennek kellene lennie. Ezzel szemben Wittgenstein azt állítja, hogy természetesen mindig ez a parancsot kísérő első gondolat.

Végül, ha a cselekvés nem bír etikai relevanciával, akkor természetesen az akarat sem bír, feltéve, hogy a cselekvésre vonatkozik. „Nem beszélhetünk – mondja Wittgenstein – az akaratról, mint az etikum hordozójáról. És az akarat *mint jelenség* csak a pszichológiát érdekli.” (6.423) [kiemelés tőlem – D.A.]

Itt fontossá válik azonban egy különbségtétel. Megértéséhez vissza kell nyúlnunk Wittgenstein néhány korábbi – a metafizikai szubjektumra vonatkozó – megállapításához. Egyáltalán, már az is kérdés / kérdéses, hogy hogyan vetődik itt fel – hogyan vetődhet fel – a szubjektivitás problémája? Tudniillik a wittgensteini filozófia kiindulópontja, nyelv és világ viszonya, tulajdonképpen egy ontológiai viszony. Némileg hasonló a parmenidészi lét – nous dualitáshoz. Namármost, ha kettejük viszonyába harmadikként a szubjektivitást is közbeiktatjuk akkor ez – mint látni fogjuk – olyanszerű kérdésekhez vezet majd, mint: kinek a logikája a logika; vagy: kinek a nyelve a nyelv? Képzeljük el például a parmenidészi filozófiában a következő kérdést: kinek a gondolkodása gondolja el a létet? – természetesen anélkül, hogy a kérdés nagyonis kézenfekvő – etikai konnotációira odafigyelnénk.

Wittgenstein ennek ellenére ragaszkodik a szubjektumhoz. Sőt egy módszert is javasol az elkülönítésére. A szubjektum ugyanis – mondja – nem lehet az empirikus, hús-vér szubjektum. „Ha könyvet

írnék: „A világ, ahogy én találtam”, akkor ebben be kellene számolnom testemről és meg kellene mondanom, mely tagok engedelmessé válnak akaratomnak, s melyek nem stb... Ez ugyanis módszer a szubjektum elkülönítésére...” (5.631) De nem lehet a szubjektum az egyszerű tárgyként felfogott lélek sem. Ezt bizonyítandó Wittgenstein kimutatja, hogy minden olyan „A azt hiszi, hogy p”; „A azt gondolja, hogy p” stb. formájú kijelentés, amely látszólag egy egyszerű tárgy (a lélek) és egy tény kapcsolatát írja le, voltaképpen „p” azt hiszi, hogy p”, formájú, azaz két tény egymáshoz rendelése tárgyaik egymáshozrendelésén keresztül. És tekintve, hogy minden tény tárgyak konfigurációja, azaz egy tárgykomplexum, a lélek hipotézisét csak úgy tudnánk megmenteni, ha elfogadnánk hogy létezhet mint összetett „dolog”. Azonban „egy összetett lélek” – mondja Wittgenstein – „egyáltalán nem lenne lélek többé”, s „ez egyben megmutatja, hogy a lélek, a szubjektum, stb. ahogy a mai felszínes pszichológiában felfogják, képtelenség”. (5.5421) Marad akkor a kérdés: micsoda hát a szubjektum? Wittgenstein válasza, hogy a szubjektum egy „bizonyos lényeges értelemben” nem létezik: „ugyanis egyedül róla nem lehetne szó” a már említett könyvben (5.631) „A filozófiai Én nem az ember, nem az emberi test vagy az emberi lélek, hanem a metafizikai szubjektum, imi határa, nem pedig része a valóságnak.” (5.641) A metafizikai szubjektum, vagy megint csak másképp, a szolipszizmus Én-je kiterjedés nélküli ponttá zsugorodik össze, a hozzá koordinátáit valóság pedig megmarad.” (5.64) A fentiek obskurantizmusa természetesen sok – egymásnak ellentmondó – interpretációra adott lehetőséget: Ezek közül a legmegalapozottabbnak talán az tűnik, mely egyfajta ismeretelméleti megközelítést adja a problémának, szerint itt egy ismeretelméleti szubjektumról – mint a megismerés végső és formai feltételéről – lenne szó, amely tartalmi meghatározottságában nulla, formai tekintetben viszont a tiszta általánosság. Ennek az álláspontnak természetesen megvan a létjogosultsága, de csak annyiban, amennyiben kétségtelen a szubjektum elkülönítésére szolgáló módszernek ismeretelméleti,

kantiánus eredete. Azonban eltekint attól, hogy erre a gnoszéológiai szerepre a wittgensteini filozófián belül kiválóan alkalmas a logika. A logika szerepének átruházása a szubjektumra viszont olyan kifejezéseket szül, mint: „interszjektív szolipszizmus” és – a szubjektum kapcsán – „nyelvben rejlő transzcendentális logikum”⁵. Nem is beszélve arról, hogy ezáltal elsimítódnak a wittgensteini filozófia – etikai szempontból oly releváns – egyenetlenségei. Egyszerűen a szubjektum/ szolipszizmus (ez a két fogalom Wittgensteinnál jobbra összemosódik) problémája kétségkívül jelentős a wittgensteini (korai) filozófia egészén belül, de ismeretelméleti szempontból teljesen fölösleges. Mindezt természetesen Wittgenstein is látja. Tisztában van azzal, hogy a logika nem hagy teret semmiféle további formális feltételnek. Szolipszizmusának – és közvetve a szubjektum – igazolásáért ezért a nyelvre apellál. „Nyelvem határai [a logika – D.A.] világom határait jelentik” (5.6). „A logika betölti a világot; a világ határai az ő határai is” (5.61). Ezidáig semmi probléma. Még nincs szó Énről, szolipszizmusról – egyértelmű a logikára való hivatkozás. A helyzet az Én – meglehetősen vitatható – „belépésével” változik meg. „Az én azáltal lép be a filozófiába, hogy a „világ az én világom”” (5. 641). Majd egy kétségbeesett igazolási kísérlet: „Az, hogy a világ az én világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (a nyelv, amelyet egyedül én értek) [avagy: az egyedüli nyelv, amelyet értek – D.A.] az én világom határait jelentik. Ez a megjegyzés a kulcsa azon kérdés eldöntésének, milyen mértékben igazság a szolipszizmus” (5.62). Hát éppen ez a kérdés. Ugyanis: mit jelent az, hogy „egyedül én értek”? Hogyan kerül/kerülhet ide egyáltalán a megértés fogalma? Miért folyamodik Wittgenstein egy ilyen átlátszó fogáshoz? Csupáncsak azért, hogy egy ismeretelméleti szempontból teljesen fölösleges formai feltételt beiktasson? És miért próbál meg

⁵ Sümegi István: A „Tractatus ontológiája”: amiről Wittgensteinnak hallgatnia kellett; in: Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 3/4.

kétségbeesetten igazolni egy, az adott helyzetben teljesen gazolhatatlan szolipszizmust?

Igazolhatatlan – mondom – mivel egyetlen módja annak, hogy a szubjektum (szolipszizmus) teret nyerhessen a Tractatus filozófiájában az lenne, ha hagynánk a nyelvet önmagáról beszélni, nyelv „önreflexiója” elvezethetne az öntudathoz és végső soron, az öntudat révén a szubjektumhoz és szolipszizmusához.

A mondottakat Spinoza példájával lehetne illusztrálni. Spinoza alaptétele – *ordine et conecio ideorum idem est ac ordine et conecio rerum* – éppúgy kizárja a szubjektivitás problémájának jelenlétét, mint a wittgensteini nyelv-világ dualitás. Spinozának viszont az Etika V. könyvében lefektetett térhez föltétlenül szüksége van az – éntudat révén konstituálódó – szubjektumra. Ezt elérendő, kénytelen a képzetek képzetéről beszélni, noha természetesen ennek *semmiféle* ún. „dolgoz dolga” nem feleltethető meg

„kiterjedések” világában. Spinoza ennek ellenére megteszi ezt a lépést, ui. csak ezáltal képes meghirdetni az *amor Dei intellectus*, és a világ „*sub specie aeternitatis*” szemléletének, a wittgensteini filozófia szempontjából is releváns követelményét.

Spinoza tehát, még ha következetlenség árán is, de megpróbálja érthetővé és igazolttá tenni a szubjektum jelenlétét filozófiájában, Wittgenstein számára ez az út járhatatlan. Nem mintha következetesebb lett volna Spinozánál – ez ugyanis képtelenség. De kevésbé következetes sem volt. Egyszerűen azért járhatatlan, mert már úgy néz ki, szüksége van a szubjektumra, ő nem teheti meg, hogy önmagára vonatkozó kijelentésről beszéljen – ami mintegy a spinozai megoldás megfelelője lenne. Nem teheti meg, mégpedig logikai megfontolásokból. Ugyanis szerinte a Russel-féle paradoxonok egyedüli feloldása az lenne, ha elfogadnánk, hogy egyetlen függvény sem lehet önmaga argumentuma. A paradoxonokat pedig fel kell oldani, mert egy logikailag tökéletes világban nincs helyük paradoxonoknak, ergo: nincs olyan függvény, amely önmaga argumentuma lehetne. Ezt már a helyes szimbolika is kizárja. Ami egyben azt is jelenti, hogy egyetlen kijelentés sem állíthat semmit önmagáról; paradoxonok

ugyanis abból adódnak, hogy hagyjuk a nyelvet önmagáról beszélni.

Mindezek után talán érthető, hogy miért kénytelen Wittgenstein olyan homályos érvekhez folyamodni mint: „az egyetlen nyelv amelyet érték”. Ami azonban továbbra sem világos: egyáltalán miért akar Wittgenstein szubjektumról beszélni? Láttuk, Spinozánál mindez egy végső, etikai célt szolgál. Kérdés, továbbvihető-e ebbe az irányba a wittgensteini és spinozai filozófia közt fentebb megvont párhuzam?

Egy lehetséges kiindulópontot a válaszadáshoz talán Wittgenstein azon kijelentése szolgáltat, miszerint nem létezhet transzcendentális Én, az empirikus én „fömláldozása” nélkül. Alig hihető, hogy a „fömláldozni” kifejezést az ismeretelméleti szubjektum vonatkozásában használná Wittgenstein. A szó jelentése inkább egy vallásos–etikai használatot követel meg. És itt kapcsolódna vissza mindez az etikához és az akarat problematikájához. Mint már szó volt róla, fontos lenne egy különbségtétel. Mégpedig az akarat mint jelenség és az akarat mint – mondhatni – az „Én” hordozója között. „A gondolkodó szubjektum valóban üres rögeszme. De az akaró szubjektum létezik. Ha nem lenne akarat, akkor nem létezhetne a világnak az a középpontja sem, amelyet Énnel nevezek, és amelyik az etikum képviselője. Csak az én az, ami lényegileg jó és rossz, nem pedig a világ. Az Én, az Én mélységesen titokzatos! – az Én nem tárgy – Objektíve állok szembe minden dologgal. De nem az Énnel. Tehát valóban van mód arra, hogy a filozófiában nem pszichológiai értelemben beszéljünk és *kelljen* is beszélnünk az Énről.”⁶ [kiemelés tőlem – D.A.] „A jó és a rossz csak a szubjektummal kapcsolatban lépnek fel. És a szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa... A fentiek szerint tehát az akaró szubjektum boldog avagy boldogtalan lehet, s boldogság és boldogtalanság nem tartoznak a világhoz. Ahogy a szubjektum sem része a világnak, hanem létezésének

⁶ 1916. VIII. 5–11.-i naplójegyzetek; in: Márkus György: Jegyzetek a Tractatushoz; Ludwig Wittgenstein: Tractatus logico-philosophicus, Akadémiai kiadó, Budapest, 1963

előfeltétele, így a jó és a rossz is a szubjektum predikátumai, nem pedig tulajdonságok a világban.”⁷ „Ha a jó- vagy rosszakarat megváltoztatja a világot, akkor csak a világ határait változtathatja meg, nem a tényeket; nem azt, amit nyelv által is ki lehet fejezni. Röviden, akkor ezáltal a világnak általában egészen mássá kell válnia. Mint egésznek kell úgyszólván, csökkenie vagy növekednie. A boldogság világa más, mint a boldogtalanságé.”(6.43)

Így már érthető a distinkció. Vagyis az idézett (6.423) tétel csupán annyit állít, hogy nem beszélhetünk az akaratról, mint az etikum hordozójáról. De ez még nem zárja ki, hogy az akarat, ne lehetne – közvetetten, mint az én hordozója – az etikum hordozója. Csak épp nem beszélhetünk róla, mint ahogy etikáról sem beszélhetünk, lévén a metafizikai én attribútuma. És továbbmenve, levonhatjuk a következtetést: Wittgensteinnek nem, vagy elsődlegesen nem ismeretelméleti megfontolásokból volt szüksége az énre. Az Énről egyszerűen „kell” beszélni – mégha ez a beszéd homályos és megalapozatlan is lesz. A logika ugyanis nem lehet etikus.

Wittgenstein számára a legfőbb etikai érték a boldogság. A boldog élet – véli – önmagában hordja igazolását. Sőt, továbbmenve kijelenti – megfordítva a hagyományos relációt –, hogy csak a boldogság az ami etikus, és nem fordítva. A boldogságot a látszat ellenére nem az akaratból, hanem egyfajta szemléletmódból származtatja, aminek következménye az etika és esztétika egybemosása. „Az etika és az esztétika egy” (6.421). „A műalkotás a tárgy ahogy sub specie aeternitatis [vö. Spinoza] látjuk azt; a jó élet pedig a világ, ahogy sub specie aeternitatis látjuk azt. Ebben áll a kapcsolat művészet és etika között. A szokásos szemléletmód úgy láttatja a tárgyakat, mintha közöttük lennének, a sub specie aeternitatis szemlélete viszont kívülről.”⁸ „A művészeti csoda az, hogy a világ létezik. Hogy létezik az, ami létezik. Nem az-e a

⁷ idem

⁸ 1916 okt. 7-i naplójegyzet; idem

művészi szemlélet lényege, hogy boldog szemmel nézi a világot?⁹ Vagyis a boldog élet a „megismerés” élete, az akarat nélküli tiszta szemlélődésé. Ha ezt elfogadjuk, behelyettesítve az idézet második felét, azt kell mondanunk: a jó élet a boldog élet. Ez minden – Wittgenstein.

Harmadik rész

Még egy utolsó megjegyzés. A bevezető rész szerint többről van itt szó, minthogy „könyvem értelme etikai”. Nos, tényleg többről van szó. Hogy mi ez a többlet, az csak akkor derül ki, ha utánajárunk Wittgenstein egyes logikai jellegű tételeinek. Ugyanis a wittgensteini definíció szerint „a világnak sub specie aeternitatis szemlélete nem más mint – körülhatárolt – egészként való szemlélete.” De vajon nem egy ilyen szemléletét kínálja-e a Tractatus? A logika világa zárt, tökéletesen rendezett, szimmetrikus világ. „A logikai kérdések megoldásainak – mondja Wittgenstein – egyszerűeknek kell lennie, mivel ezek szabják meg az egyszerűség standardját. Mindig sejtették az emberek: léteznie kell a kérdések egy olyan területének, hogy az erre adott válaszok – a priori – szimmetrikusak legyenek, és egy zárt, szabályos alakulatba egyesüljenek. Kell léteznie egy olyan területnek, amelyre igaz a megállapítás: simplex sigillum veri.” (5.4541) A paradoxon, amelyet Wittgenstein nem tudott kiiktatni az, hogy a világnak ezt a képét nem lehet nyelvben megrajzolni. Ha létezik világ, amelyben nem léteznek paradoxonok, akkor kimondhatatlan. A Tractatus egy kimondhatatlan etikai tanítás kimondására tett kísérlet. „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megérett engem végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépvn rajtuk túllépett rajtuk...Meg kell haladnia ezeket a tételeket, akkor látja helyesen a világot” (6.54)[kiemelés tőlem – D.A.] „A

⁹ 1916. okt. 20-i naplójegyzet; idem

filozófiában végzett munka... tulajdonképpen magán az Egy-en való munka. A saját felfogásunkon. Azon, ahogyan az ember a dolgokat tekinti.”¹⁰

Demeter Attila

¹⁰ in Maria Fürst: Bevezetés a filozófiába, Budapest, Ikon kiadó, 1993